

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	9
KISALTMALAR.....	13

GİRİŞ

Arapça Söz Varlığı ve Türetim Olgusunun Kavramsal Sınırları.....	15
--	----

I. BÖLÜM

BİÇİMSEL TÜRETİM YOLLARI (LAFZÎ İŞTİKÂK)

1. Biçim Merkezli Temel Türetim.....	23
1.1. Delâlet ve Sıklık Bakımından İştikâk Tasnifleri.....	25
1.1.1. Delâleti Bakımından Lafzî İştikâkın Tasnifi.....	26
1.1.2. İştikâk Bağının Sıklık Derecesine Göre Lafzî İştikâkın Tasnifi.....	27
1.2. İştikâkın Yapıldığı Materyal.....	28
1.3. Zorluk Derecesi Bakımından İştikâk Tasnifi.....	30
1.3.1. İştikâk-ı Sağır.....	33
1.3.1.1. Arapçanın Gücü.....	39
1.3.1.2. Fiillerin Mezîd Kalıpta Yeni Anlamlar Kazanması.....	45
1.3.1.3. Fiillerde Teaddî Yoluyla Anlam Değişimi.....	47
1.3.1.4. Fiillerin Harf-i Cerlerle Yeni Anlamlar Kazanması.....	49
1.3.2. İştikâk-ı Kebîr.....	52
1.3.3. İştikâk-ı Ekber.....	55
1.3.3.1. Sünâiyye Kuramı.....	62
1.3.4. İştikâk-ı Kubbâr (Naht).....	76

1.4. Biçim Merkezli Diğer Türetim Yolları.....	85
1.4.1. Türetimde Etkili Ses Olayları.....	85
1.4.2. Eksilti (İhtisâr).....	89
1.4.3. Biçim Bozma (‘Adl) Yoluyla Türetim.....	90
1.4.4. Sembolleştirme (Termîz).....	92
1.4.5. Birleştirme (Terkîb).....	93
1.4.6. İkileme-Tekrar (İtbâ’).....	94
1.4.7. Paydaşlama (Taglîb).....	101
1.4.8. Ek Görünümlü Kelimeler.....	104
1.4.9. Müsellesât ve Hareke Değişimi.....	106
1.4.10. Cins İsimlerden Fiil Türetme.....	108
1.4.11. Özel İsimlerden Fiil Türetme.....	110
1.4.12. Coğrafi Adlandırmalar.....	112
1.4.12.1. Coğrafi Bölgenin İlk Oturana ya da Yaşayanlara İsnadı.....	112
1.4.12.2. Sıfatla Özel İsim.....	113
1.4.12.3. Anlam Daralması (Kasru’d-Delâle).....	113
1.4.12.4. Su Kaynaklarıyla Adlandırma.....	113
1.4.12.5. Bölgede Çok Bulunan Bitki, Hayvan vb. ile Adlandırma.....	114

II. BÖLÜM

BİR TÜRETİM YOLU OLARAK AKTARMALAR (İKTİRÂZ)

2. Aktarma Teriminin Arapçadaki Kavram Alanı.....	117
2.1. Ta’rîb Yöntemi.....	122
2.1.1. Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılmasında Fonetik Değerler ve İbdâl Olgusu.....	127
2.1.2. Muarreb Kelimelerin Alındıkları Diller.....	130
2.1.3. Kur’ân-ı Kerim’deki Muarreb Kelimeler.....	132
2.2. Çeviri Yoluyla Aktarma (et-Tevlîd bi’t-Terceme).....	136
2.3. Canlandırma (Ba’su’l-Kelimât).....	137
2.4. Kelime Ölümü (İnkırâzu’l-Kelimât/Mevâtu’l-Kelimât).....	138

III. BÖLÜM

BİR TÜRETİM YOLU OLARAK KIYÂS-HALK
ETİMOLOJİSİ VE DİLCİLERE AİT YANLIŞLAR

3. Biçimsel Türetimde Önemli Bir Mekanizma Kıyâs 'Örneksene'	145
3.1. Arap Filolojisinde Kıyâsın Öncüleri	145
3.2. Kıyâsın Tarihsel Gelişim Süreci ve Kıyâsa Yaklaşımlar	147
3.3. Kıyâsın Yanında Bir Diğer Yöntem Semâ' 'Derleme Yöntemi'	149
3.4. Şâz Olgusu ve Kıyâsın Türleri	151
3.5. Bir Kelime Türetimi Olarak Kıyâs (Kıyâs-ı Hâtî')	155
3.6. Arap Filolojisinde Halk Etimolojisi ve Yerlileştirme Kavramları	162
3.6.1. Halk Etimolojisi/Yerlileştirmenin Dilde Yansımaları	165
3.7. Arap Filologlarının Etimolojik Yanılığları: <i>Etimoloji ve Hayal Arasında Kelimeler</i>	169
3.7.1. Arap Diloclerini Etimolojik Yanılışlara Sürükleyen Nedenler	171
3.7.1.1. Karşılaştırmalı Dilbilimin Oluşmaması	174
3.7.1.2. İştikâk-ı Ekber Kuramının Etkisi	174
3.7.1.3. Menhût Olgusu	174
3.7.1.4. Arapçanın Bütün Dillerin En Eskisi Olduğuna İlişkin İnanç	175
3.7.1.5. Mitolojik Akıl Yapısı	178
3.7.1.6. Her Dil Olayının Bir Kuralının Olduğu İnanç	181
3.7.1.7. Sesteş Öbeklenmesi (Musâhara-Tesâhur)	181
3.7.1.8. Kur'ân'da Yabancı Kelime Olmadığına İlişkin İnanç	183
3.7.1.9. Kelimelerin Kök Harflerinin Tespit Edilememesi	183

3.7.1.10. Tevâfuku'l-lugât/tevârüdü'l-lugât.....	185
3.7.1.11. Dînî İnançlara ve Ön Kabullere Dayalı Görüşlerin Etkisi.....	186
3.8. Alıntı Yanılgısı (İktirâz-ı Vehmî).....	187

IV. BÖLÜM ANLAMSAL TÜRETİM YOLLARI (MÂNEVÎ İŞTİKÂK)

4. Anlama Göre Kelimeleri Tasnif Modeli.....	193
4.1. Mecâz-İstiâre-Kinâye Kelimelerinin Kavram Alanı.....	196
4.1.1. Mecâzın Kavram Alanı.....	196
4.1.2. İstiârenin Kavram Alanı.....	202
4.1.3. Kinâyenin Kavram Alanı.....	206
4.2. Mecâz, İstiâre ve Kinâyenin Kuramsal Boyutu.....	209
4.2.1. Mecâzın Kuramsal Boyutu.....	209
4.2.1.1. Mecâz-ı Aklînin Kuramsal Boyutu.....	213
4.2.1.2. Mecâz-ı Lugavînin Kuramsal Boyutu.....	214
4.2.1.2.1. Mecâz-ı Mürselin Kuramsal Boyutu.....	215
4.2.1.2.2. İstiârenin Kuramsal Boyutu.....	218
4.2.1.2.2.1. İstiâre Çeşitleri.....	222
4.2.1.2.2.1.1. Müfred İstiâre.....	222
4.2.1.2.2.1.1.1. Mücerred-Muraşşah-Mutlak İstiâre.....	223
4.2.1.2.2.1.1.2. Aslî-Tebeî İstiâre.....	224
4.2.1.2.2.1.1.3. Tasrîhî-Meknî İstiâre.....	225
4.2.1.2.2.1.2. Temsîlî İstiâre.....	225
4.2.1.2.3. Etimolojik İstiâre İçin Yeni Bir Tasnif Modeli.....	226
4.2.1.2.3.1. Benzerlik İlgisi Bakımından İstiâre.....	227
4.2.1.2.3.2. Zihinsel ve Semantik İşlev Bakımından İstiâre.....	229
4.2.2. Kinâyenin Kuramsal Boyutu.....	230

4.3. Türetimde Mecâzın İki Farklı Aracı.....	235
4.3.1. Kalıplaşma: Morfolojik ve Sentaktik Ögelerin Birbirinin Yerine Kullanımı (Nakil).....	235
4.3.2. Sıfatların İsim Olarak Kullanımı (Sıfat-ı Gâlibe).....	237
4.4. Anlamlarına Göre Benzer Üç Kavram ve Türetimde Görevleri.....	239
4.4.1. Eşanlamlılık (Terâdüf).....	240
4.4.2. Çok Anlamlılık (İştirâk).....	245
4.4.3. Bir Kelimede Zıt İki Anlam (Ezdâd).....	249
4.5. Anlam Değişimi (et-Tatavvuru'd-Delâli)'nin Nedenleri.....	259
4.5.1. Kelime Yenilenmesi ve Eskimesinde Sessel (Fonetik) Nedenler.....	260
4.5.1.1. Aşınma (Teâkul).....	260
4.5.1.2. Benzerlik (Mümâselet).....	261
4.5.2. Kelime Yenilenmesi ve Eskimesinde Anlamsal (Semantik) Nedenler.....	261
4.5.2.1. Psikolojik Nedenler.....	261
4.5.2.2. Sosyal Nedenler.....	262
4.5.3. Kelime Yenilenmesi ve Eskimesinde Dilsel (Filolojik) Nedenler.....	265

V. BÖLÜM TERİM BİLİMİ

5. Terim ve Terim Bilimi.....	267
5.1. Klâsik Dönemde Terim Çalışmalarında Kurumsal Faaliyetler.....	270
5.2. Modern Dönemde Türetim Çalışmalarıyla İlgili Faaliyetler.....	273
5.2.1. Kişisel Gayretler.....	273
5.2.2. Kurumsal Faaliyetler.....	275
5.2.2.1. Kahire Dil Kurumu.....	275
5.2.2.2. Suriye Dil Kurumu.....	278
5.2.2.3. Irak Dil Kurumu.....	279

5.2.2.4. Ürdün Dil Kurumu	279
5.2.2.5. Fas Dil Kurumu	280
5.2.2.6. Tunus Millî Bilim Enstitüsü	280
5.2.2.7. Diğer Kurumlar	280

VI. BÖLÜM

ARAPÇADA İŞTİKÂK OLUP OLMADIĞINA İLİŞKİN GELENEKSEL TARTIŞMA VE DİLİN KÖKENİ SORUNU

6. İştikâkın Kaynağı Ya da Var Olup Olmadığı Sorunu: <i>Lütuf ve İcat Arasında Dil</i>	283
6.1. İslâm Coğrafyasında Dilin Kaynağıyla İlgili Görüşler	285
6.1.1. "Dil İlâhî Kaynaklıdır" (Tevkîf) Görüşü	285
6.1.1.1. Tevkîfin Naklî Delilleri	287
6.1.1.2. Tevkîfin Aklî Delilleri	290
6.1.2. "Dil Akıllı Varlıkların Ürünüdür" (İstîlâh) Görüşü	291
6.1.2.1. İstîlâhın Naklî Delilleri	294
6.1.2.2. İstîlâhın Aklî Delilleri	295
6.1.3. Karma Görüş	296
6.1.4. Ses Yansımalarına Dayalı (Vokalik) Görüş	297
6.1.5. "Lafızlar Manalarına Zâtî Münâsebetle Bağlıdır" Görüşü	298
6.1.6. Çekimserlik (Tevakkuf) Yanlıları	299
6.2. Bâbil Kulesi: <i>İbrâhîmî Geleneğin Tebelbül-Teârûf Diyalektiği</i>	300
6.3. Lafız-Mana Karşıtlığı Yahut İsim-Müsemma Tartışması	305
6.4. İştikâkın Kaynağı Hakkında Genel Değerlendirme	315
SONUÇ	319
KAYNAKLAR	321
EK	345

ÖNSÖZ

Arapçanın Söz Varlığı adını taşıyan bu çalışma Arapçada kelimelerin doğuş serüveninden ve buna etki eden iştikâk/ türetim yollarından bahsetmektedir. İlk baskısı Arapçada Kelime Türetimi Kavramlar-Kuramlar ve Kurumlar adıyla 2005 yılında yapılmış olan kitap, kısa bazı ilave ve tasahihlerle Arapçanın sırlarını merak eden okurlarla yeniden buluşmaktadır. Arapçada kelime türetmeyi ifade eden iştikâk kavramı dil geleneğinde daha çok sözel türetmeye yani lafzî iştikâka vurgu yapan bir kavram olsa da bu çalışmada, mecâz, istiâre ve kinâye gibi Arapçanın söz varlığının gelişmesine hizmet eden mânevî iştikâk yolları ve dilin yabancı dillerden beslenme şekilleri de ele alınmıştır. Dil öğrenimini sağlam temeller üzerine oturtmak isteyen ve dilin işleyiş felsefesini anlamak isteyen Arapça sevdalılarınun tam bir sistematik içinde ve sağlam adımlarla Arapçanın ruhunu kavramasına katkı sağlayacağını düşündüğümüz çalışma Arapçanın zengin ve güçlü türetme gücünü ortaya koymaktadır.

Arap dilcileri türetme yani *istikâk* kavramını sağîr, kebîr, ekber ve kubbâr olarak dört grupta ele almış ve bu kavramı kelimelerin lafızlarında oluşan değişikliğe dayalı türetmeye hasretmişlerse de anlam kayması ve değişimi ilkesine dayalı mecâz, kinâye ve istiâre gibi kelime türetmeye yarayan yolları da *manevî iştikâk* olarak görmek uygundur. Dil geleneğinde iştikâk adı verilen olgularla *lafzî iştikâk* kastedilmektedir. Lafzî ve mânevî iştikâkın yanında üçüncü bir türetim yolu ise Arapçalaştırma ve Arap ses

özelliklerine uydurma yani ta'rib'tir. Bu üç yol, Arapçada kelime türetiminin üç temel damarını oluşturmaktadır. Kıyâs/anoloji-karşılaştırmaya dayalı kelime türetimi olgusunun da Arapçaya yeni kelimeler kazandırmakta oynadığı rol dikkate alınınca türetimin dört yolu belirlenmiş olmaktadır. Bu dört grup günümüz Arap filolojisinde *tevlid* (türetim) kavramı altında değerlendirilmektedir. Bu kitapta geleneksel eğilime uygun olarak *iştikâk* kavramının yalın olarak kullanılmasıyla *lafzî iştikâk* kastedilmektedir. Türetimde görevli diğer yollar kayıtlanarak *manevî iştikâk*, *iştikâk-ı şa'bi* gibi özel adlandırmalarla ya da doğrudan *türetim* kavramıyla anılmaktadır.

Arapçada temel olarak **4 grupta** ve kendi içinde anlamlı bütünler olarak **7 alt grupta** toplam **26 değişik temel türetim şekli** vardır. İçlerinden üç maddeyi alt başlıklarla değerlendirirsek ağırlık dereceleri farklı olmakla beraber, türetimde işlev üstlenmiş toplam **40 değişik türetim yolu** ile karşılaşılır. Bütün bu türetim yollarını bir tablo hâlinde gösterebiliriz. Kitabın temel çerçevesi de bu tablo üzerine kurulmuştur¹.

Bu çalışma tarihsel vurguları olmakla birlikte, daha çok yapısal olarak Arapçanın söz varlığı, türetim gücü ve türetimde görevli unsurlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda türetimde görevli öğelerin kavramsal olarak neyi ifade ettikleri açıklanma yoluna gidilmiş, bunun yanı sıra hem eski hem yeni dilbilimcilerin, bu kavramlara yönelik kuramsal yaklaşımlarına da temas edilmiştir. Arapçada kelime türetimi olgusunun anlaşılabilmesi için kavram ve kuramların çok iyi anlaşılması gerektiği, bunların yerinde kullanılmadığı bir zeminde konunun sağlıklı şekilde ele alınamayacağı göz önünde bulundurulmuştur. Zaman za-

¹ Bu tablo için bkz. Ek-1.

man söz konusu kavramlar, diğer dillerle karşılaştırma yoluna gidilerek açıklanmış, bu bağlamda Türkçe ile de bazı mukayeseler yapılmıştır. Kavramlar ve kuramlar kadar, dil kurumlarının da Arapçanın söz varlığı ve dilin türetme yollarında etkin olması nedeniyle Arapçada kelime türetiminde kurumsal faaliyetlere de temas edilmiştir.

Çalışmada, kavramsal ve kuramsal çerçeve çizilirken, örneklerle konu daha somut hâle getirilmeye çalışılmış ve klâsik çalışmalardan alıntılanan örnekler kadar, günümüz Arapçasından da örneklerle yer verilmiştir. Dolayısıyla Fushâ olarak nitelenen 'Standart Arapça' bir bütün olarak kabul edilmiş, yer yer halkın konuşma şeklini yansıtan yerel Arapçadan örnekler de verilmiştir. 'Arapçanın söz varlığı ve Arapçada kelime türetimi' kapsamında lafzî ve mânevî iştikâk yolları, ayrı ayrı bölümler hâlinde ele alınmıştır. Lafzî iştikâk yolları I. Bölümde; mânevî iştikâk yolları IV. Bölümde ele alınırken, bu iki bölümün arasında, aktarma, II. Bölümde; kıyâs ise III. Bölümde işlenmiştir. Günümüzde türetim konusunda bilinçli bir türetim alanı olarak terim konusu önem kazandığı için, bu konu V. Bölümde, Terim Bilimi adıyla ayrıca incelenmiştir. Son olarak VI. Bölümde bütün bunları tamamlayıcı olması nedeniyle, dillerin kökeni sorununa ve Arapçada iştikâk olup olmadığına ilişkin geleneksel tartışmaya yer verilmiştir.